

ТРАНСЛІТЕРАЦІЙНИЙ ПЕРЕКЛАД СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Zhukov D. A. Biologija povedenija : gumoral'nye mehanizmy / Zhukov D. A. – SPb. : Rech', 2007. – 443 s.
2. Kochergin A. Muzhik s toporom / Kochergin A. – SPb. : Krylov Gorod pechaty, 2007.
3. Tolmen Je. Ch. Kognitivnye karty u krys i ljudej / per. i obshh. red. Ju. B. Dormasheva // Obshhaja psihologija. Teksty. T. 1: Vvedenie. Kn. 2. – M. : Kogito-Centr, 2013. – S. 500–510.
4. Tolmen Je. Ch. Moljarnyj fenomen povedenija / per. i obshh. red. Ju. B. Dormasheva // Obshhaja psihologija. Teksty. T. 1: Vvedenie. Kn. 2. – M. : Kogito-Centr, 2013. – S. 479–499.
5. Shvalb A. Ju. Kompleksnij trening psihologichnoї pidgotovki civil'nogo naselennja do jefektivnoї povedinci v krizovij situacii / A. Ju. Shvalb // Problemi ekstremal'noї ta krizovoї psihologii. Zbirnik naukovih prac'. – Vip. 13. – Harkiv : UCZU, 2013. – S. 245–251.
6. Shvalb A. Ju. Zastosuvannja treningovoї tehnologii pri formuvanni zasobiv psihichnoї samoreguljacii u psihologiv MNS / A. Ju. Shvalb // Problemi ekstremal'noї ta krizovoї psihologii. Zbirnik naukovih prac'. – Vip. 8. – Harkiv : NUCZU, 2010. – S. 247–253.
7. Shhuckij Ju. K. Kitajskaja Klassicheskaja Kniga Peremen I-Czin / pod redakciej A. I. Kobzeva. – M. : Nauka, 1993.
8. Sajt: IPU RAN, Sektor-51 sektor «Kognitivnyj analiz i modelirovanie situacij»: <http://www.ipu.ru/labs/lab51/projects.htm>.
9. Axelrod R. The Structure of Decision: Cognitive Maps of Political Elites. – Princeton. University Press, 1976).
10. http://www.ci2b.info/o-proekte/cikl_kr/6-obrabotka-informacii/2-analiz-informacii/4-izuchenie-vozmozhnyx-variantov/
11. <https://allendy.ru/teoruprav/137-funkc-i-princip-control.html>
12. http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy

УДК 159.9:159.94

Щербина І.Є., здобувач науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології, старший психолог сектора психологічного забезпечення Національного університету цивільного захисту України, e-mail: innchik555@rambler.ru

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУМІСНОСТІ

В статті розглядається проблема психологічної сумісності та методичні підходи до її вирішення, а також психологічні характеристики малої групи на прикладі

первинного тактичного підрозділу Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, які служать ефективністю, згуртованістю і надійністю їх спільної діяльності.

Ключові слова: мала група, спільна діяльність, психологічна сумісність.

В статті розглядається проблема психологічної сумісності і методичні підходи до її вирішення, а також психологічні характеристики малої групи на прикладі первинного тактичного підрозділу Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, які служать ефективністю, згуртованістю і надійністю їх спільної діяльності.

Ключевые слова: малая группа, совместная деятельность, психологическая совместимость.

Постановка проблеми. Соціальна природа людини визначає як потенційні можливості, так і проблеми взаємодії, що виникають усередині трудових колективів. Результативність і ефективність спільної професійної діяльності в організації або в малій групі іншого характеру взаємодії багато в чому залежать від рівня психологічної сумісності членів цих соціальних об'єднань.

У зв'язку з тим, що сучасне суспільство характеризується динамічними соціально-психологічними процесами, що відбуваються у ньому, проблема психологічної сумісності в малих групах набуває особливу актуальність як в теоретичному, так і в практичному плані. При вивченні особливостей спільної діяльності і закономірностей спілкування між собою в групі все частіше проявляється феномен, коли поєднання певних особливостей властивостей взаємодіючих людей впливає не лише на формування психологічного клімату в групі, але й, що особливо важливо, визначає ефективність і результативність спільної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Згідно положень, представлених в працях Ф.Д. Горбова [1], поняття психологічної сумісності визначається як взаємна відповідність певних індивідуальних властивостей учасників групи. Складові таких психологічних властивостей і проявів відбиті на рисунку 1.

Сумісність в сучасній психологічній науці вивчається з урахуванням зовнішніх умов, в яких протікає діяльність, і внутрішніх індивідуально-психологічних характеристик учасників діяльності і спілкування.

До теперішнього часу в літературі описані декілька класифікацій феномену сумісності. При поясненні цього явища вчені, як правило, використовують трикомпонентну структуру взаємодії, що складається з:

- поведінкового компонента (складається з результатів діяльності і вчинків людей, їх вербальної і невербальної експресії);
- афективного компонента (складається з різноманітності емоційного стану людини);
- когнітивного компонента (включає усі психологічні процеси, пов'язані з пізнанням навколишнього світу і себе самого) [2].

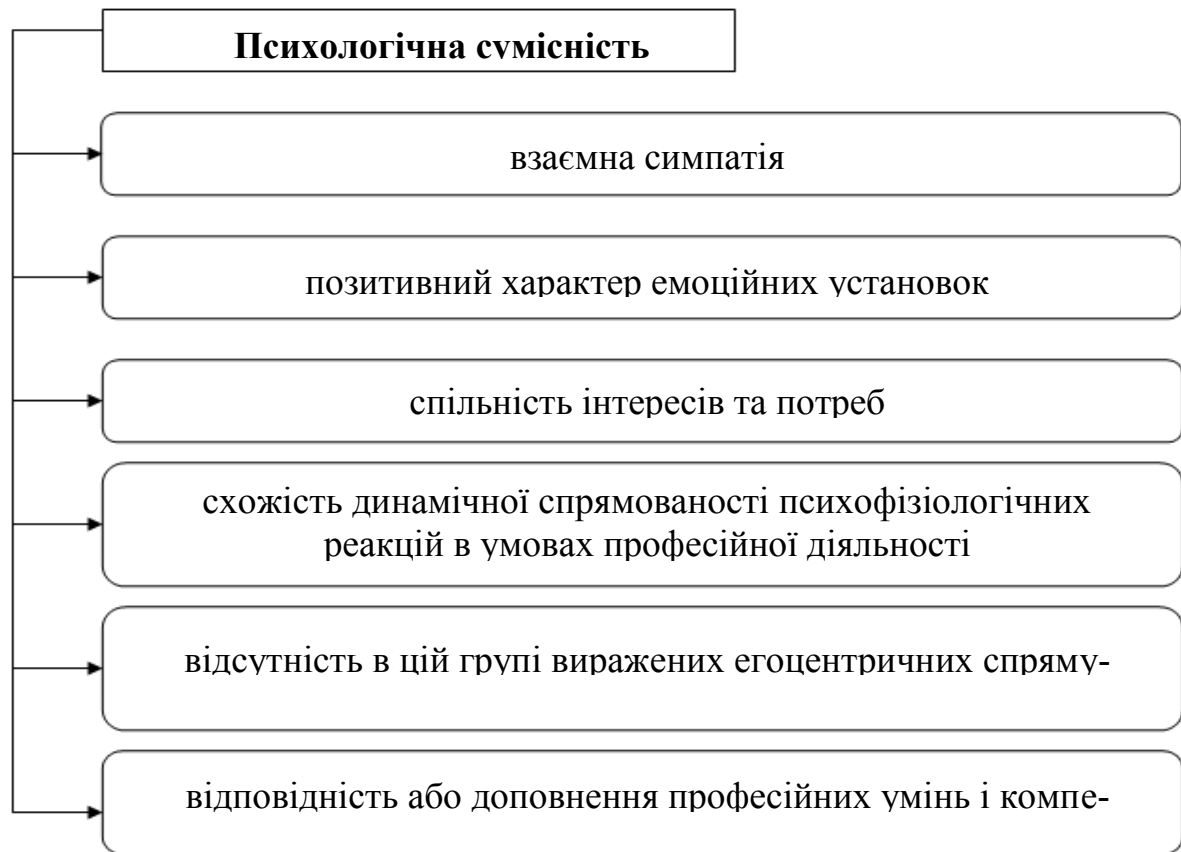

Рис.1. Складові психологічної сумісності

Інші дослідники феномену психологічної сумісності (наприклад, К. Платонов, І. Кон та ін.) виділяють наступні рівні для аналізу сумісності:

- фізіологічний рівень (сумісність пов'язана із статевими і віковими особливостями індивіда, особливостями метаболізму, властивостями нервової системи);
- психофізіологічний рівень ґрунтується на особливостях темпераменту людини, його емоційності, реактивності і тому подібне;
- психологічний рівень пов'язаний з мотивацією і характером людини, інтелектом і іншими особливостями особи;
- соціально-психологічний рівень припускає узгодження інтересів, міжособових статусів, ціннісних орієнтації і цілей членів групи;
- соціологічний рівень (сумісність обумовлена спільністю освіти і професії людей) [3].

Сумісність і типи стосунків тісно пов'язані, оскільки останні визначаються умовами взаємодії, відбитими в цільовому призначенні колективу.

Сумісність як феномен взаємодії людей може визначатися і як результат, і як процес. У першому випадку сумісність є ефектом, що отримується від взаємодії індивідів і їх індивідуально-психологічних характеристик. Оптимальне співвідношення в групі особистісних особливостей її

членів (темпераменту, характеру, потреб, інтересів, ціннісної орієнтації і т. і.) є необхідною умовою міжособистісної сумісності як процесу.

Важливим показником психологічної сумісності вважатимемо суб'єктивну задоволеність від спільної діяльності (на відміну від успішності - головного показника спрацьованості).

Сумісність – ефект поєднання і взаємодії індивідів, який характеризується максимальною суб'єктивною задоволеністю партнерів один одним при значних (вище за середній) емоційно-енергетичних витратах [4].

Феноменом, протилежним до сумісності, є несумісність. Про несумісність можна говорити, коли має місце взаємовиключна поведінка людей [5]. Наслідком такої поведінки є конфлікт. Якщо конфлікт не вирішується, то така ситуація викликає незадоволення у конфліктуючих сторін, що, у свою чергу, викликає негативні емоції.

Психологічна несумісність – нездатність в критичних ситуаціях зрозуміти один одного; несинхрона психомоторна реакція, відмінності в увазі, мисленні та інші відмінності у вроджених і набутих властивостях особистості, які перешкоджають спільній діяльності.

У своїй концепції діяльнісного опосередкування внутрішньогрупових процесів (стратометрична концепція) А.В. Петровський виділяє наступну ієрархію рівнів сумісності:

1) психофізіологічна сумісність темпераментів, узгодженість сенсомоторних актів (нижній рівень сумісності);

2) узгодженість функціонально-рольових очікувань – уявлень учасників про те, що, як, з ким і в якій послідовності повинні робити члени групи при рішенні загальної задачі (середній рівень сумісності);

3) цінісно-орієнтаційна єдність, адекватне прийняття і покладання відповідальності за успіхи і невдачі (вищий рівень сумісності) [6; 7].

При цьому А.В. Петровський виділяє наступні етапи розвитку психологічної сумісності в групі:

- поверхневі емоційні зв'язки, стосунки;
- формування спільних цінностей групи;
- цінності групи приймаються усіма її членами.

Зупинимось на наступних рівнях психологічної сумісності професійної малої групи, згідно класифікації А.В. Петровського:

- професійно-психологічна сумісність;
- соціально-психологічна сумісність;
- психофізіологічна сумісність.

Мета статті. Розглянути різні підходи психологічної сумісності, які мають принципове значення при підборі фахівців первинного тактичного пожежно-рятувального підрозділу Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту.

Виклад основного матеріалу. Специфіка професійної діяльності фахівців первинного тактичного пожежно-рятувального підрозділу

Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту характеризується тривалим перебуванням в умовах підвищеного ризику при високій мірі відповідальності за результати діяльності. Така специфіка професійної діяльності характерна для групи професій у рамках системи «людина-машина-людина» [7].

Ймовірно, що психологія і поведінка окремої людини залежать від соціального середовища. Остання є поліструктурним співтовариством індивідів, в якому люди об'єднані один з одним в численні, різноманітні, більш-менш стійкі об'єднання, що називаються групами. Серед таких груп можна виділити великі і малі.

Великі групи представлені державами, націями, народностями, партіями, класами, іншими соціальними спільностями, що виділяються за професійними, економічними, релігійними, культурними, освітніми, віковими, статевими та іншим ознакам.

Сумісність завжди торкається тільки конкретного виду і умов діяльності. Люди, що входять до однієї і тієї ж групи, в одних видах діяльності можуть виявитися сумісними, а в інших – несумісними. Різні види діяльності вимагають сумісності людей за різними сукупностями властивостей: за фізичними, психофізіологічними, емоційно-вольовими, соціально-психологічними та ін. В одних умовах потрібна сумісність за обмеженим колом властивостей, в інших – по усій сукупності. Особливо важлива сумісність людей, які за умовами професійної діяльності повинні тривалий час знаходитися разом.

В рамках проблеми психологічної сумісності істотне значення мають закономірності малих груп. Малою групою називають сукупність людей, об'єднаних у просторі та часі, спільно вирішуючи ту або іншу задачу і таких, що мають контакти, опосередковані технічними засобами зв'язку та взаємодії. Вважається, що мала група може включати від 2 до 25 чол. [7]. Мала група має деяку самостійність і більш високу згуртованість в соціальному середовищі. У ній здійснюється контроль членів групи один над одним і можливість за допомогою цього контролю регулювати діяльність групи.

Серед малих груп вчені виділяють:

- умовні, або номінальні групи. Це групи, які об'єднують людей, що не входять до складу жодної малої групи. Іноді виділення таких груп необхідно в дослідницьких цілях, щоб порівняти результати, отримані в реальних групах, з тими, які характеризують випадкове об'єднання людей, які не мають ні постійних контактів один з одним, ні спільної мети;
- в протилежність номінальним групам виділяються реальні групи. Вони є дійсно існуючими об'єднаннями людей, що повністю відповідають визначенню малої групи;
- природними називають групи, які утворюються самі по собі, незалежно від бажання експериментатора. Вони виникають та існують виходячи з потреб суспільства або людей, які входять в ці групи;

- на відміну від природних груп, лабораторні групи створюються експериментатором з метою проведення якого-небудь наукового дослідження, перевірки висуненої гіпотези. Вони такі ж дієві, як і інші групи, але існують тимчасово - тільки в лабораторії.

Умовні або номінальні групи штучно виділяються дослідником. На відміну від них усі інші види груп реально існують в суспільстві і досить широко в ньому представлені серед людей різних професій, вікових та соціальних характеристик.

Природні групи діляться на формальні і неформальні (офіційні і неофіційні). Перших відрізняє те, що вони створюються і існують лише у рамках офіційно визнаних організацій, другі виникають і діють, як би поза рамками цих організацій.

Цілі, що переслідуються офіційними групами, задаються ззовні на основі завдань, що стоять перед організацією, в яку ця група включена. Цілі неофіційних груп зазвичай виникають і існують на базі особистих інтересів їх учасників, можуть співпадати і розходитися з цілями офіційних організацій.

Малі групи можуть бути референтними і не референтними.

Референтна група – це будь-яка реальна або умовна (номінальна) мала група, до якої людина добровільно себе зараховує або членом якої вона хотіла б бути. Групові цілі і цінності членів такої групи, норми і форми поведінки, судження, думки і почуття стають для людини значимими зразками для наслідування і дотримання.

Нереферентною, вважається така мала група, психологія і норми поведінки якої для індивіда є чужими або нейтральними. Крім цих двох типів груп можуть існувати і антиреферентні групи, поведінку і психологію членів яких людина абсолютно не приймає, засуджує і відкидає.

Структурна організація малої групи двостороння: вона має свою власну структуру, елементами якої виступають її окремі члени (або мікрогрупи з 2 - 3 чол.), що знаходяться в певних стосунках; з іншого боку, вона сама є елементом більшої структури (наприклад, колективу установи).

Основний закон дії групи – спільність інтересів, цілей і єдність дій. Як було сказано вище, феномен сумісності формується в процесі спільної діяльності, в якій беруть участь члени групи.

При розгляді поняття спільної діяльності звернемося до роботи одного з видатних методологів інженерної і загальної психології Б.Ф. Ломова. Автор розглядає коло питань, що відносяться до діяльності малих (контактних) груп. На його думку, чинником, який об'єднує людей в спільній діяльності і направляє її, являється спільна мета. Сформована спільна мета визначає специфіку завдань кожного з учасників спільної діяльності, а отже, і ті конкретні дії, які повинен виконати кожен з них. При цьому кожна окрема дія будь-якого з учасників виступає саме як складова частина спільної діяльності і може розумітися тільки в її логіці [8].

Основна ознака суспільства, яка відрізняє соціальну групу від окремого індивіда, – це здатність його учасників до погоджених і цілеспрямованих дій. Той факт, що люди взаємодіють певним чином, говорить лише про те, що координація їх спільних дій можлива завдяки певним типам поведінки. Висока міра взаємодії представляє результат того психологічного стану конкретної групи людей, який і називається психологічною сумісністю.

У зв'язку з цим встає проблема наявності зв'язку між такими рівнями сумісності, як психофізіологічний і професійний, а також професійний і соціально-психологічний. Якщо ці рівні повністю незалежні, то між ними не може бути ніякого зв'язку. Якщо ж один рівень сумісності розглядається як основа іншого, то необхідно зрозуміти, в яких вони знаходяться стосунках. Наявність зв'язку між психофізіологічним і професійним рівнями сумісності досить легко обґрунтувати теоретично.

Як і чим досягається така сумісність? Питання, яке має принципово важливе значення при підборі фахівців первинного тактичного пожежно-рятувального підрозділу Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту.

Зростаючі потреби практики до діяльності Служби порятунку обумовлюють необхідність управління різними малими групами (первинними та вторинними тактичними пожежно-рятувальними підрозділами Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту) з метою ефективного виконання завдань за призначенням.

Перша поява слова «група» в літературі датується 1668 р. В російській і українській мовах термін «група» веде історію від німецького «gruppe» і був внесений в тлумачні словники, починаючи з 1847 р. [9].

Малі групи можуть бути різними за величиною, характером і структурою стосунків, існуючих між їх членами, індивідуальним складом, особливостями цінностей, норм і правил взаємовідносин, що розділяються учасниками, міжособовим стосункам, цілям і змісту діяльності.

Сучасна психологічна наука виділяє такі характерні риси, властиві малій групі (див. рис.2) [10].

Наступне питання, яке необхідно розглянути у зв'язку з малими групами, – це питання про розміри малої групи. Деякі автори вказують навіть у визначенні, що «ала група – це малочисельна по складу група» [11]. Незважаючи на явну тавтологію, тут встає закономірне питання, які конкретно кількісні межі маються на увазі. У нашій дисертаційній роботі нас цікавитиме швидше нижня межа малої групи, а саме – чи можна вважати діаду малою групою або мала група розпочинається з тріади.

Основні заперечення проти того, що діада є різновидом малої групи, будуються на тому, що в діадній взаємодії не може бути представлена уся повнота зв'язків, які має тріада. Зокрема, передбачається, що в діаді принципово нерозв'язний конфлікт, оскільки немає третьої особи, яка могла б прийняти одну із сторін і створити таким чином «перевагу сил» [12].

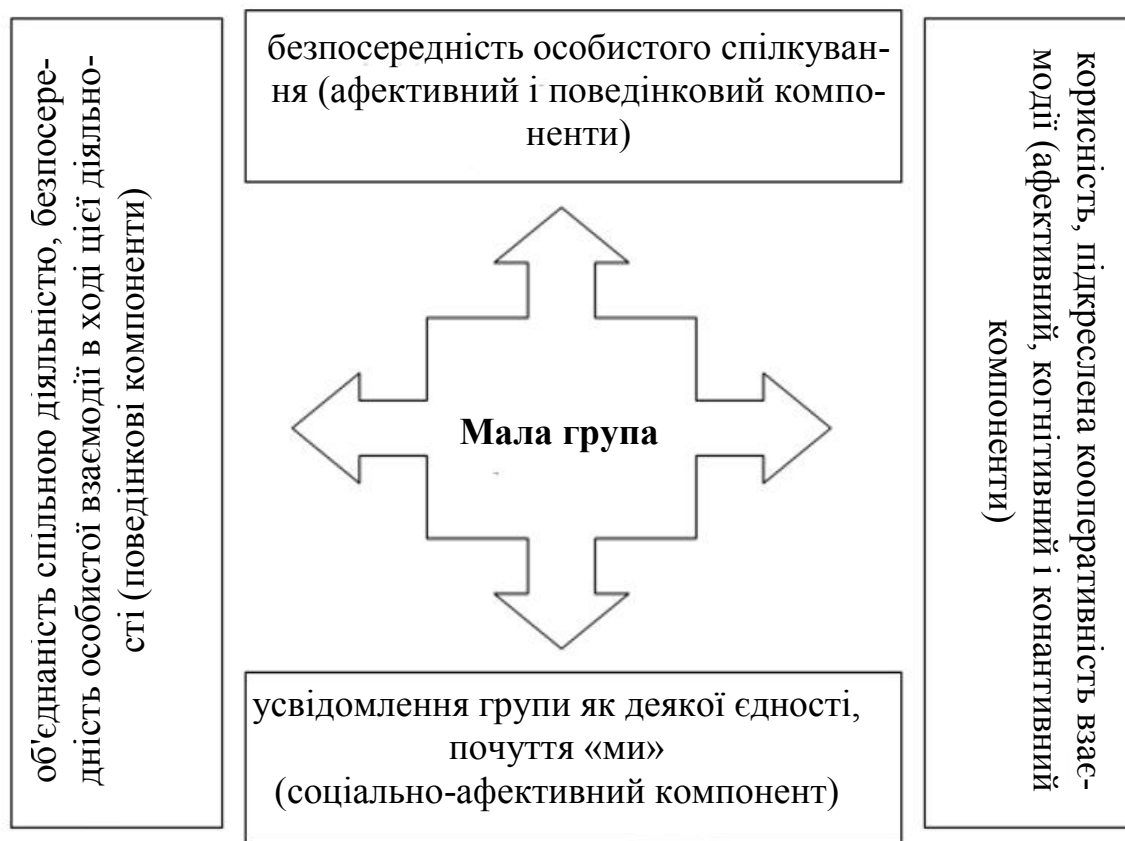

Рис. 2. Характерні риси, які властиві малій групі

Але в реальній діяльності обидва члени діади спочатку нерівні. Один з них є старшим, начальником. Саме за ним – останнє слово, саме він може силою своєї влади припинити конфлікт. Не завжди це трапляється саме так, але і в тріаді при конфлікті двох членів третій може зайняти нейтральну позицію. Формально при спільній діяльності в діаді теж є передумови вирішення конфлікту. У зв'язку з цим, у нас немає підстав не вважати діаду малою групою.

Характерні риси малих груп в пожежно-рятувальних підрозділах – малочисельний склад, просторова близькість членів групи, тривалість існування, єдність мети, добровільність вступу в групу і неформальний контроль за поведінкою її членів.

Психологічні дослідження, які проводяться нами в первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділах Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту показало, що проблема соціально-психологічної сумісності існує не лише об'єктивно, вона усвідомлюється більшістю вогнеборців. Опитування членів первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів показав, що лише 10% висловило думку про те, що їм практично байдуже, з ким працювати. Біля третини опитаних визнають проблему сумісності як важливу, а більш ніж половина опитаних переживають її гостро і щодня.

Хто ж вони, ці пожежні-рятувальники, для яких така важлива проблема партнера? Поглиблений психологічний аналіз показав, що ці люди в силу різних психологічних особливостей, мають труднощі при встановленні і побудові контактів з людьми. Добре відомо, що первинний тактичний пожежно-рятувальний підрозділ Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – це така група, в якій обов'язки і поведінка членів чітко розписані і регламентовані. Ця ясність, заданість формальної структури дозволяє вогнеборцям легко будувати взаємовідносини. У таких умовах не спрацьовуються тільки ті люди, які мають особливі виражені особистісні особливості. Ці особливості виводять особу за загальноприйняті, стандартні форми поведінки. Виявлення таких людей і підбір партнера саме для них і є однією з цілей психологічного дослідження при комплектуванні первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту з урахуванням психологічної сумісності. Для досягнення цієї мети передусім застосовуються методи соціометричного дослідження і оцінки особливостей структури міжособистісних стосунків.

Використання методу соціометрії пред'являє певні вимоги до осіб, що застосовують метод на практиці. Робота повинна проводитися кваліфікованим психологом або соціологом і вимагає відповідної підготовки опитуваних. Соціометрична анкета (чи її комп'ютерний еквівалент) заповнюється суто добровільно і тут не повинно бути місця адміністративному натиску. Перед проведенням процедури потрібна активна роз'яснювальна робота з чіткою вказівкою цілей і завдань опитування. Важливо підкреслити, що індивідуальні вибори є таємницею і не повідомляються навіть керівництву підрозділу, а оцінка місця кожного працівника дається тільки в узагальненому виді, в рекомендаційному плані і в кінці висловлює бажання кожного члена колективу.

В той же час соціометрія дає тільки зовнішню картину взаємовідносин фахівців первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів, не виявляючи внутрішніх причин переваги або неприйняття вогнеборців. Відповісти на питання, чому люди вибирають або відкидають один одного, кого і за якими ознаками можна підібрати в пару «конфліктному» пожежному, дозволяє застосування методики Т. Ліри, що виявляє тип міжособової поведінки.

Згідно Т. Ліри, зовнішня поведінка людини в спілкуванні (міжособистісній взаємодії) може бути описана різним поєднанням 8 базових (основних) полярних характеристик.

У пожежно-рятувальному підрозділі методика Т. Ліри застосовується:

- 1) при обстеженні діючих караулів;
- 2) при комплектуванні нових первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів з осіб, що не мають досвіду гасіння пожеж.

У першому випадку мета застосування методики – виявлення міри психологічної відповідності членів первинного тактовного пожежно-рятувального підрозділу в умовах екстремальної (бойової) роботи; у другому випадку – виявлення психологічних особливостей поведінки в спілкуванні вогнеборців і врахування цих особливостей при формуванні первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів.

Кругова психодіагностична діаграма методики Т. Ліри будується так, щоб отримати чотири пари психологічних характеристик, протилежних за змістом. Це наступні пари (у дужках вказані номери октант) :

- домінантний (1) – покірно-залежний (5);
- незалежний (2) – залежно-слухняний (6);
- прямолінійний (3) – співпрацючий-конвенціональний (7);
- недовірливо-підозрілий (4) – відповідально-великодушний (8).

По вираженості показника якої-небудь якості з лівого боку (октанти з 1 по 4) у одного з випробовуваних йому рекомендується партнер з вираженою протилежною якістю (октанти з 5 по 8). Ця основна вимога, якою слід керуватися на підставі цієї методики при підборі фахівців первинного тактовного пожежно-рятувального підрозділу Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту.

Найбільш оптимальними для співпраці є вогнеборці з провідними октантами 7 і 8. Найбільш складними в плані спільної роботи є працівники Служби порятунку з вираженими октантами 3 і 4.

В умовах масового обстеження використання методики Т. Ліри дозволяє психологам виявити соціально-психологічно несумісних фахівців первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів, тим самим попереджаючи потенційні конфлікти, які негативним чином проявляються в умовах ризиконебезпечної ситуації.

Спільне застосування соціометричної процедури і методики Т. Ліри дозволяє досить повно оцінити або передбачити міру психологічної сумісності в первинному тактичному пожежно-рятувальному підрозділі Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту. Проте, навіть, при близькій до ідеальної соціально-психологічної сумісності успішність роботи пожежно-рятувального підрозділу буде низькою, якщо пожежні не матимуть психофізіологічної сумісності.

Під психофізіологічною сумісністю розуміється темпо-ритмічна відповідність рухових реакцій і розумових операцій індивідів, що беруть участь в спільній діяльності. Психофізіологічна сумісність може розглядатися як природна основа, фундамент соціально-психологічного виду сумісності.

Психофізіологічна сумісність є своєрідним фундаментом, природною основою для соціально-психологічної сумісності. Оскільки в роботі пожежних мають місце досить жорстка регламентація функцій і розподіл обов'язків між ними, практично завжди від первинного тактичного пожежно-рятувального підрозділу потрібно узгоджене виконання дій,

тому відмінності в темпо-ритмічній організації можуть істотним чином позначитися на надійності спільної діяльності.

Якщо людині не нав'язана обставинами необхідність швидких рухів, він усі свої дії – фізичні (тобто рухові, моторні) і розумові – робить у довільному темпі з тією швидкістю, яка у ньому сформувалася за роки життя. Таким чином, у кожного свій психомоторний темп. Якщо різні люди близькі за швидкістю здійснення розумових і рухових дій, тобто за психомоторним типом, вони психофізіологічно сумісні. Якщо ж психомоторний темп людей істотно розрізняється, це може викликати роздратування у обох сторін. Звичайно, це дуже обмежене розуміння психофізіологічної сумісності, але достатнє для вирішення завдань нашого дослідження.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Надалі при вдосконаленні методів і засобів дослідження психологічної сумісності на підставі розроблених нами рекомендацій по комплектуванню первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту і за допомогою цілеспрямованої корекції психологічного клімату в колективі пожежного караулу можуть бути виділені додаткові істотні моменти, що визначають ефективність і надійність роботи в умовах напруженого емоційного і фізичного навантаження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбов Ф. Д. Групповая психология / Ф. Д. Горбов // Человек-машина : материалы симпозиума 15–16 апр. 1968 г. – Москва : НТО-РЭС им. Попова, 1968. – С. 3–7.
2. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : [учебное пособие для вузов] / В. А. Бодров – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 511 с.
3. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова – М. : Наука, 1996. – 285 с.
4. Толочек В. А. Современная психология труда : [учебн. Пособие] / В. А. Толочек – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 432 с.
5. Психологическая теория коллектива / под ред. А. В. Петровского. – М. : Мысль, 1979. – 280 с.
6. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов – СПб. : Питер, 2000. – 528 с.
7. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. / А. В. Петровский — М. : Издательство политической литературы, 1982. — 256 с.
8. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов; отв. ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1984. – 414 с.
9. Донцов А. И. Проблемы групповой сплоченности / А. И. Донцов — М. : МГУ, 1979. — 126 с.

10. Антипина Г. С. Теоретико-методологические проблемы исследования малых социальных групп / Г. С. Антипина. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1982. – 111 с.
11. Кричевский Р. Л. Психология малой группы : [учебное пособие для вузов] / Е. М. Дубровская, Р. Л. Кричевский. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 318 с.
12. Андреева Г.М. Социальная психология : [учебник для высших учебных заведений] / Г. М. Андреева. — 5-е изд., испр. и доп. — М. : Аспект Пресс, 2007. — 363 с.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЙНИЙ ПЕРЕКЛАД СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Gorbov F.D. Gruppovaja psihologija / F.D. Gorbov // Chelovek-mashina : materialy simpoziuma 15–16 apr. 1968 g. – Moskva: NTO-RJeS im. Popova, 1968. – S. 3–7.
2. Bodrov V. A. Psihologija professional'noj prigodnosti : uchebnoe posobie dlja vuzov / V. A. Bodrov – M. : PER SJe, 2006. – 511 s.
3. Markova A. K. Psihologija professionalizma / A. K. Markova – M. : Nauka, 1996. – 285 s.
4. Toloček V. A. Sovremennaja psihologija truda : uchebn. posobie / V.A. Toloček – 2-e izd. – SPb: Piter, 2008. – 432 s.
5. Psihologičeskaja teorija kollektiva / pod red. A. V. Petrovskogo. – M. : Mysl', 1979. – 280 s.
6. Burlachuk L. F. Slovar'-spravochnik po psihodiagnostike / L. F. Burlachuk, S. M. Morozov – SPb. : Piter, 2000. – 528 s.
7. Petrovskij A. V. Lichnost'. Dejatel'nost'. Kollektiv. / A. V. Petrovskij — M.: Izdatel'stvo političeskoj literatury, 1982. — 256 s.
8. Lomov B. F. Metodologičeskie i teoretičeskie problemy psihologii / B. F. Lomov; otv. red. Ju. M. Zabrodin, E. V. Shorohova. – M.: Nauka, 1984. – 414s.
9. Doncov A. I. Problemy gruppovoj splochnosti / A. I. Doncov — M.: Izd-vo MGU, 1979. — 126 s.
10. Antipina G. S. Teoretiko-metodologičeskie problemy issledovanija malyh social'nyh grupp / G.S. Antipina. – Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta, 1982. – 111 s.
11. Kričevskij R. L. Psihologija maloj grupy: uchebnoe posobie dlja vuzov / Dubrovskaja E. M., Kričevskij R. L. – M.: Aspekt Press, 2001. – 318 s.
12. Andreeva G.M. Social'naja psihologija: uchebnik dlja vysshih uchebnyh zavedenij / G. M. Andreeva. — 5-e izd., ispr. i dop. — M.: Aspekt Press, 2007. — 363 s.